

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.14>

ОБМЕЖЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Білокурська О.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри публічного права**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича**ORCID: 0000-0003-1005-2165**e-mail: o.biloskurska@chnu.edu.ua*

Білокурська О.В. Обмеження та захист прав людини в умовах збройного конфлікту: міжнародний і національний виміри.

У статті здійснено аналіз механізмів захисту прав людини в умовах збройного конфлікту крізь призму міжнародного гуманітарного права. Автор аргументує, що навіть в умовах війни міжнародні стандарти прав людини залишаються чинними, однак їх реалізація пов'язана з серйозними викликами, що зумовлені як об'єктивними обставинами, так і недосконалістю міжнародних механізмів відповідальності. Особливою актуальністю вирізняється питання дотримання права на життя, яке водночас є абсолютним, але й обмежуваною категорією залежно від умов та правового режиму.

Приділяється увага специфіці застосування правового режиму воєнного стану в Україні, обґрунтовуючи необхідність тимчасового обмеження низки прав у межах принципів пропорційності та легітимної мети. Від того, наскільки правильно і відповідально сторони конфлікту зможуть оцінити межі обмежень прав людини залежить дотримання та реалізація правових норм та реакція міжнародної спільноти.

Наголошується на важливості дотримання принципу невідворотності покарання не лише щодо окремих осіб, але й стосовно держав, які повинні вживати всіх можливих заходів та мір з метою упередження порушень прав людини. Звертається увага на роль санкцій як політико-правового інструменту міжнародного впливу в ситуаціях, коли інституційні механізми ООН виявляються заблокованими.

В статті зазначається про необхідність синергії між міжнародними гуманітарними нормами, правозахисними механізмами та санкційною політикою для ефективного захисту прав людини під час збройних конфліктів, що є надзвичайно актуальним в умовах російської агресії проти України. Міжнародна спільнота повинна продовжувати зміцнювати механізми захисту прав людини й забезпечувати справедливість для жертв збройних конфліктів, одночасно застосовуючи виважений підхід до примусових заходів та їх наслідків. Такий підхід дозволить узгодити пріоритети національної безпеки з повагою, дотриманням та захистом прав і свобод людини навіть у воєнний час.

Ключові слова: права людини, порушення прав людини, захист прав людини, збройний конфлікт, обмеження прав, воєнний стан, право на життя, національна безпека, санкції, міжнародне гуманітарне право.

Biloskurska O.V. Restrictions and protection of human rights in armed conflict: international and national dimensions.

The article analyzes the mechanisms for protecting human rights in armed conflict through the prism of international humanitarian law. The author argues that even in wartime, international human rights standards remain valid, but their implementation is associated with serious challenges, which are caused by both objective circumstances and the imperfection of international accountability mechanisms. Of particular relevance is the issue of respecting the right to life, which is both absolute and a limited category depending on the conditions and legal regime.

Attention is paid to the specifics of the application of the legal regime of martial law in Ukraine, justifying the need for temporary restrictions on a number of rights within the principles of proportionality and legitimate aim. Compliance with and implementation of legal norms and the reaction of the international community depend on how correctly and responsibly the parties to the conflict will be able to assess the limits of human rights restrictions.

The importance of adhering to the principle of the inevitability of punishment is emphasized not only in relation to individuals, but also in relation to states, which must take all possible measures and

measures to prevent human rights violations. Attention is drawn to the role of sanctions as a political and legal instrument of international influence in situations when UN institutional mechanisms are blocked.

The article notes the need for synergy between international humanitarian norms, human rights mechanisms, and sanctions policy for the effective protection of human rights during armed conflicts, which is extremely relevant in the context of Russian aggression against Ukraine. The international community must continue to strengthen mechanisms to protect human rights and ensure justice for victims of armed conflict, while taking a balanced approach to coercive measures and their consequences. This approach will allow us to reconcile national security priorities with respect, observance, and protection of human rights and freedoms, even in wartime.

Key words: human rights, human rights violations, human rights protection, armed conflict, restrictions on rights, martial law, right to life, national security, sanctions, international humanitarian law.

Постановка проблеми. У міжнародних правових актах права людини визнані основоположними цінностями, що визначають стандарти поведінки людини, держави та суспільства в цілому. Зокрема, Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, проголошує, що гідність і рівні права кожної людини є фундаментом свободи, справедливості та миру у світі. Декларація акцентує увагу на необхідності захисту людських прав у всіх обставинах, включно з періодами збройних конфліктів [1].

Незважаючи на те що елементи централізованого правозастосування закріпилися в рамках системи ООН, в умовах збройного конфлікту держави продовжують вдаватися до заходів самопомог, щоб захистити свої інтереси й права та домогтися дотримання міжнародного права іншими державами. Відповідно формування глобальної культури, в якій пріоритетом є права людини, їх захист та дотримання, має важливе значення для ефективної імплементації та забезпечення дотримання норм міжнародного права в умовах збройних конфліктів.

Мета дослідження – всебічний аналіз особливостей забезпечення та захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, з урахуванням міжнародного гуманітарного та практики застосування правового режиму воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Значимість окресленої проблематики виявляє нові її сторони, що потребують наукового обґрунтування, деталізації теоретичних, а в подальшому і практичних рекомендацій. Певну увагу в сучасних дослідженнях в сфері захисту та обмеження прав людини у контексті збройних конфліктів приділили М. Буроменський, К. Громовенко, Д. Казначеев, К. Мануїлова, Н. Ногас, Г. Христова та інші. У своїх наукових працях автори розглядають окремі питання щодо аналізу: інтерпретації міжнародних конвенцій через призму гуманітарного права; позитивних обов'язків держави у сфері прав людини під час воєнних дій; правового захисту осіб у ході збройних протистоянь; міжнародних механізмів охорони прав людини в умовах воєнного стану. Попри те, в умовах збройної агресії проти України та запровадження воєнного стану в державі, існує й надалі потреба поглибленого аналізу особливостей забезпечення та захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Чинність міжнародних стандартів з прав людини залишається незмінною незалежно від того чи в країні стабільна ситуація чи триває збройний конфлікт. Втім, у складних умовах війни забезпечити повністю гарантування фундаментальних прав буває доволі складно, а подеколи й неможливо, наприклад, право на життя. У таких випадках особливо важливо чітко ідентифікувати, чи йдеться про порушення норм міжнародного права з прав людини, чи про недотримання положень міжнародного гуманітарного права. Коли йдеться про збройні конфлікти «першочерговим є міжнародне гуманітарне право, але також важливо враховувати природу інших прав людини» [2, с. 133]. Право на життя – невід'ємне право людини і навіть під час збройного конфлікту «цінність життя та гідності не можуть бути втрачені, але ризики порушення прав людини збільшуються вдвічі» [3, с. 90]. За умов збройного конфлікту право на життя визнається світовою спільнотою як фундаментальна та абсолютна цінність. Водночас міжнародне право, забороняючи позбавлення людини права на життя, надає йому відносного характеру, оскільки допускає правомірне обмеження такого права.

На сьогоднішній день певною проблемою залишається забезпечення належного дотримання міжнародного гуманітарного права. Це пов'язано з діяльністю окремих недержавних суб'єктів, зокрема різних терористичних організацій, які часто не дотримуються таких міжнародних норм, що тягне за собою порушення прав людини. Також поодинокі і державні суб'єкти можуть безкарно нехтувати вимогами законодавства, особливо за відсутності ефективних механізмів міжнародного нагляду та підзвітності. Відповідно діяльність міжнародного співтовариства повинна бути скерова-

на на вдосконалення механізмів контролю за дотриманням міжнародного гуманітарного права та забезпечення відповідальності за його порушення.

Особливої значущості міжнародне гуманітарне право набуває у контексті збройних конфліктів. Пояснюється це тим, що воно створює спеціальні правила для захисту прав людей, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у бойових діях. Мова йде про поранених військовослужбовців та осіб, що перебувають у стані бойової готовності, а також цивільних осіб, які опинилися у зоні конфлікту. Важливо, що ці норми застосовуються до всіх учасників протистояння, що сприяє формуванню відчуття справедливості й взаємної відповідальності між сторонами.

Ключовим принципом міжнародного гуманітарного права є принцип розрізнення, зміст якого полягає у вимозі щодо сторін збройного протистояння чітко відрізнити військові цілі від цивільних об'єктів і осіб. Військові дії мають бути спрямовані виключно на ослаблення бойового потенціалу супротивника, без навмисного завдання шкоди цивільному населенню. Таким чином, цивільні особи мають отримувати надійний захист від наслідків військових операцій, а сторони конфлікту зобов'язані уникати атак на цивільні об'єкти та будь-яких дій, що можуть завдати непотрібної шкоди мирному населенню [4, с. 20].

В умовах збройного конфлікту сторони повинні враховувати та аналізувати можливі наслідки своїх дій та можливі правові та політичні наслідки на міжнародній арені. Зокрема, недотримання принципу пропорційності та завдання надмірної шкоди цивільному населенню може призвести до санкцій, ізоляції або навіть кримінального переслідування за воєнні злочини в Міжнародному кримінальному суді.

У контексті збройного конфлікту надзвичайно важливою є проблема встановлення відповідальності держави за недотримання міжнародних зобов'язань у сфері прав людини [5]. Відповідно до викликів воєнного часу, в Україні було прийнято офіційний нормативний акт – указ Президента, який визначає конкретний перелік конституційних прав і свобод громадян, що можуть бути тимчасово обмежені для забезпечення державної безпеки. Так, згідно ч. 6 ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», «Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом» [6]. Ч. 5 ст. 6 зазначеного Закону передбачає, що «в указі Президента України про введення воєнного стану зазначається вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [6].

Відповідно до Указу Президента від 24 лютого 2022 року № 64/2022, у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [7]. Таким чином, Указ Президента деталізує які саме конкретні права можуть бути обмежені та скеровує до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану [7]. Зазначена стаття Закону передбачає заходи правового режиму воєнного стану, які можуть вживатися з метою забезпечення національної безпеки в цілому, проте конкретні рішення щодо обмеження прав мають прийматися військовими адміністраціями. Отже, «основною метою обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина є встановлення балансу інтересів між особою, суспільством та державою. Права людини можуть обмежуватися із дотриманням принципів верховенства права, правової визначеності та пропорційності на правових засадах. Крім цього, обмеження прав людини мають відповідати легітимній меті, тобто має існувати необхідність «визначення меж здійснення суб'єктивного права з урахуванням інтересів інших осіб» [8, с. 16].

Зауважимо, що вагоме значення у випадку вирішення конфліктів між державами, у тому числі за умов збройного конфлікту, виступають санкції. Санкції є важливим елементом міжнародного права та політики держави, але їх ефективність та етична складова залежать від того, яким чином і при яких обставинах вони застосовуються. Санкції, як засіб впливу у міжнародних відносинах,

відзначаються високою гнучкістю та здатністю оперативного адаптуватися до змін політичного клімату, тісно пов'язані з інтересами найбільш впливових держав світу, а їхня природа й спрямування коригуються відповідно до змін у зовнішній політиці країн. Можна прослідкувати, що найбільш економічно та політично розвинені держави найчастіше застосовують санкційні заходи для досягнення своїх міжнародних цілей. Відповідно, міжнародні санкції перетворилися на важливий інструмент зовнішньої політики. Застосування обмежувальних заходів є основною формою тиску, прийнятою Радою Безпеки ООН з метою змінити поведінку тієї чи іншої країни або конкретних фізичних чи юридичних осіб проти яких спрямовані санкції. Попри те, що політичні міркування захисту цивільного населення змусили ООН перейти від секторальних заходів до цільових, виникли нові перешкоди, що пов'язані з правовими аспектами дотримання та реалізації, а надалі й захисту прав людини.

В останні роки застосування санкцій надзвичайно активізувалося в контексті військової агресії росії проти України. В ситуації, коли Рада Безпеки ООН залишається заблокованою через вето росії, держави змушені застосовувати односторонні санкції для примусу до виконання зобов'язань за Статутом ООН. Насправді такі санкції не є однорідними за своєю правовою природою та міжнародно-правовим регулюванням. Суттєвими чинниками, що визначають вплив санкцій є незалежність, сила та авторитет органу, який накладає санкції, а також органу, на який поширюються санкції. Чим більший вплив має орган, що накладає санкції, тим більша ймовірність того, що суб'єкт, на якого накладена санкція, змінить свою поведінку.

Санкції застосовуються в кожному окремому випадку і можуть тривати до тих пір, поки сторона, яка їх накладає, вважатиме це розумним. Зазвичай санкції скасовуються лише в тому випадку, якщо сторона до якої вони застосовувалися бажає виконати вимоги та погодитися з умовами сторони, яка накладає санкції. Зрозуміло, що невиконання вимог може призвести в майбутньому до більш суворих санкцій. Основною метою санкцій є створення економічного або політичного тиску на державу чи окремих осіб з метою змусити їх дотримуватися міжнародних норм. Наприклад, санкції проти режимів, які вдаються до політичних репресій або незаконних військових дій, мають на меті змусити такі держави чи окремих осіб змінити свою поведінку, не вдаючись до збройного втручання.

Слід зазначити, що доцільним є ретельна деталізація та запровадження режиму санкцій, що є пропорційними, цілеспрямованими й супроводжуються винятками для полегшення надмірних страждань, особливо осіб, які постраждали від війни, збройного конфлікту.

Висновки. Збройні конфлікти виникають по всьому світу, проте жодні міжнародні домовленості, що регулюють правила ведення війни, не можуть бути ефективними без волі та готовності держав та інших учасників їх дотримуватися за будь-яких умов.

Навіть в умовах війни міжнародні стандарти прав людини залишаються чинними, однак їх реалізація стикається з серйозними викликами, зумовленими як об'єктивними обставинами, так і недосконалістю міжнародних механізмів відповідальності. Особливої актуальності набуває проблема дотримання права на життя, яке водночас є і абсолютною, і обмежуваною категорією залежно від умов та правового режиму.

Неабияке значення відіграють санкції як політико-правовий інструмент міжнародного впливу в ситуаціях, коли інституційні механізми ООН виявляються заблокованими. Також існує необхідність синергії між міжнародними гуманітарними нормами, правозахисними механізмами та санкційною політикою для ефективного захисту прав людини під час збройних конфліктів, що є актуальним в умовах російської агресії проти України.

Світова спільнота повинна постійно працювати над зміцненням інститутів захисту прав людини та забезпеченням справедливості для постраждалих у збройних конфліктах. Дуже важливо конструктивно підходити до застосування примусових заходів та оцінки їхніх наслідків. Саме такий підхід дозволить зберегти баланс між потребами національної безпеки і повагою до фундаментальних прав і свобод, навіть у воєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 14.05.2025).
2. Ногас Т. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. 4 (32). С. 132–136. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/48609/1/%D0%9D%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%81.PDF> (дата звернення 14.05.2025).
3. Буроменський М.В. Глумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Правова позиція*. 2023. 3 (40). С. 88–

92. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/6305/1/16.pdf> (дата звернення 14.05.2025).
4. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс: навч. посіб. Координатор – Етьєн Кюстер. 2020. 398 с.
5. Lysyk Volodymyr, Shperun Khrystyna. Practice in protecting human rights during armed conflicts. *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2024. 11, 4. S. 16–26. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2024/2024-11-4/04.pdf>.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 14.05.2025).
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення 14.05.2025).
8. Білоскурська О.В. Федорчук М.Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18.